

Η «ΣΙΩΠΗΡΗ»

ΕΜΦΥΛΗ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ

ASPASIA I. TSAOUSSI, HIDDEN GENDER BIAS IN LAW & SOCIETY

(PARAZISSIS PUBLISHERS 2022, 230 ΣΕΛ.)

Ειρήνη Π. Περπερίδου
Δικηγόρος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το δίκαιο αποτελεί, κατά την κυρίαρχη εννοιοκρατική αντίληψη ένα αυτοτελές και αυτόνομο σύστημα, το οποίο διαχωρίζεται από τις λοιπές κοινωνικές επιστήμες. Η δογματική ερμηνεία του νομικού θετικισμού, ειδικά στην ελληνική νομική επιστήμη, για δεκαετίες απέκλειε την εισφορά πορισμάτων των εμπειρικών κοινωνικών επιστήμων κατά την εφαρμογή των δικαιικών κανόνων σε μια δικαστική απόφαση, εν αντιθέσει με το κοινοδίκαιο (common law), όπου η/ο δικαστής έχει τη δυνατότητα λόγω της δομής του ίδιου του νομικού συστήματος να προβεί σε κοινωνικές αναφορές στην απόφασή της/του.

Η αντίληψη αυτή βασίζεται στη θεώρηση του δικαίου ως ενός συστήματος κανόνων που λειτουργεί και αναπτύσσεται ανεξάρτητα από τις λοιπές κοινωνικές επιστήμες, όπως παραδείγματος χάριν της κοινωνιολογίας, της ανθρωπολογίας και της ψυχολογίας. Σύμφωνα με τον Hart, στο έργο του *The Concept of Law*¹, το δίκαιο αποτελεί ένα αυτόνομο σύστημα κανόνων που επιδιώκει την τάξη και τη σταθερότητα, δίχως να απαιτείται αναγκαία σύνδεση με την ηθική ή τις κοινωνικές αξίες. Αυτή η πρόσληψη για το δίκαιο και τον κόσμο σχετίζεται άμεσα με τη θεωρία του νομικού θετικισμού, η οποία σκοπό έχει την διάκριση του δικαίου από την ηθική και την κοινωνική ανάλυση.

Στην ελληνική νομική επιστήμη, η δογματική προσέγγιση του νομικού θετικισμού κυριάρχησε για δεκαετίες. Η ερμηνεία του δικαίου περιοριζόταν αυστηρά στο κείμενο του νόμου, θέτοντας εκποδών τις κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές διαστάσεις των νομικών υποθέσεων. Ο Alexy, στο έργο του *A Theory of Legal*

¹ Βλ. αναλυτικά H.L.A. Hart, *The Concept of Law*, 1961.

*Argumentation*², επισημαίνει ότι αυτή η αυστηρά δογματική προσέγγιση εφαρμογής του δικαίου υπονομεύει την πρακτική ορθολογικότητα και κοινωνική πρόσληψη των νομικών κρίσεων.

Αντίθετα, στο κοινοδίκαιο (common law), παρατηρείται μεγαλύτερη ευελιξία. Οι δικαστές αντλούν την εξουσία τους από προηγούμενες δικαστικές αποφάσεις και έχουν έτσι τη δυνατότητα να λαμβάνουν υπόψη τους κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες. Αυτό επιτρέπει μια πιο προσαρμοστική και δυναμική εφαρμογή του δικαίου, όπως αναφέρει ο Karl Llewellyn στο *The Common Law Tradition: Deciding Appeals*³, το κοινοδίκαιο παρέχει στις/στους δικαστές τη δυνατότητα να προσαρμόζουν τις αποφάσεις τους στην εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα, προσφέροντας μεγαλύτερη ευελιξία από το αυστηρά κωδικοποιημένο σύστημα των ηπειρωτικών δικαιοσύνην συστημάτων.

Επιπλέον, η αποκοπή του δικαίου από τις κοινωνικές επιστήμες έχει επικριθεί έντονα από την Catharine MacKinnon. Συγκεκριμένα, στο έργο της *Toward a Feminist Theory of the State*⁴, υποστηρίζει ότι η αποτυχία ενσωμάτωσης κοινωνικών πορισμάτων στη νομική πρακτική οδηγεί σε αναπαραγωγή κοινωνικών ανισοτήτων, καθώς το δίκαιο συχνά ενσωματώνει έμφυλα και πολιτισμικά στερεότυπα. Οι έρευνες, όπως το Τεστ Σιωπηρής Συσχέτισης (Implicit Association Test – IAT) παραδείγματος χάριν φανερώνουν ότι οι δικαστές και οι δικηγόροι, οι συλλειτουργοί δηλαδή της δικαιοσύνης μπορεί να επηρεάζονται από σιωπηρές ή έμμεσες προκαταλήψεις, κάτι που τελικά να επηρεάζει την ορθότητα των νομικών κρίσεων και να επενεργεί στις δικαστικές αποφάσεις⁵.

Η ανάγκη για αναμόρφωση του δικαίου μέσω της ενσωμάτωσης κοινωνιολογικών, ψυχολογικών και ανθρωπολογικών προσεγγίσεων, δηλαδή μέσω μιας διεπιστημονικής προσέγγισης του δικαίου αποτελεί επιτακτική ανάγκη. Η Kim Lane Scheppele, στο *Legal Secrets: Equality and Efficiency in the Common Law*⁶, υποστηρίζει ότι το δίκαιο μπορεί να εκσυγχρονιστεί μέσω συμπεριληπτικών μεθοδολογιών, οι οποίες αναγνωρίζουν τις σύνθετες ανάγκες των σημερινών πολυτροπικών κοινωνιών. Με αυτό τον τρόπο, δύναται να διαμορφωθεί ένα πιο δίκαιο, αποτελεσματικό και συμπεριληπτικό πλαίσιο λειτουργίας της απονομής της δικαιοσύνης.

Ι. Η ΣΙΩΠΗΡΗ Η ΕΜΜΕΣΗ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Υπό το πρίσμα μιας κριτικής προσέγγισης του δικαίου και των νομικών θεσμών, η αρχική ουδετερότητα του νόμου τίθεται υπό αίρεση. Αν και η *de jure* διατύπωση των διατάξεων γίνεται με τρόπο αφηρημένο και αντικειμενικό, στη πορεία κατά το στάδιο εφαρμογής των κανόνων διαπλέκονται συχνά και υποκειμενικοί παράγοντες κρίσης. Τα υποκείμενα του δικαίου είναι φορείς συγκεκριμένων ηθικών αντιλήψεων, οι οποίες είναι εμπεδωμένες από τα νηπιακά έτη των ανθρώπων και σίγουρα δεν είναι «ορατές δια γυμνού οφθαλμού»! Η έμμεση ή «σιωπηρή» προκατάληψη (hidden gender bias) μπορεί να οδηγήσει σε συγκεκριμένες ανισότητες για τις μη κυρίαρχες κοινωνικά

² Βλ. αναλυτικά R. Alexy, *A Theory of Legal Argumentation: The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification*, 1989.

³ Βλ. αναλυτικά K.N. Llewellyn, *The Common Law Tradition: Deciding Appeals*, 1960.

⁴ Βλ. αναλυτικά C.A. MacKinnon, *Toward a Feminist Theory of the State*, 1989.

⁵ Βλ. αναλυτικά A.G. Greenwald/D.E. McGhee/J.L.K. Schwartz, *Measuring individual differences in implicit cognition: The Implicit Association Test*, *Journal of Personality and Social Psychology* 1998, 74(6), σελ. 1464-1480.

⁶ Βλ. αναλυτικά K.L. Scheppele, *Legal Secrets: Equality and Efficiency in the Common Law*, 1988.

ομάδες. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του Τεστ Σιωπηρής Συσχέτισης (Internal Association Test – IAT), η πλειονότητα των ανθρώπων τείνει να έχει σιωπηρή και ασυνείδητη προκατάληψη κατά μελών συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Ο παράγοντας της σιωπηρής ή έμμεσης προκατάληψης αποτελεί μια διαχρονική νομοθετική πρόκληση, καθώς τα μοτίβα των διακρίσεων ενεργοποιούνται ασυνείδητα και διαιωνίζουν την αναπαραγωγή έμφυλων στερεοτυπικών αντιλήψεων.

Το δίκαιο απαρτίζεται παραδοσιακά από φορμαλιστικούς, ουδέτερους –σε μια πρώτη ανάγνωση– κανόνες. Η εύρεση του κατάλληλου, για την εκάστοτε βιοτική περίπτωση, κανόνα και έπειτα η υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών στις συστατικές έννοιες της διάταξης αποτελεί τη συνήθη πορεία διόρθωσης ενός νομικού συλλογισμού. Η διαχρονική εφαρμογή μιας συγκεκριμένης μεθοδολογικής σκέψης δεν αποκλείει την παράλληλη εξέταση νέων δικαιικών παραμέτρων που μέχρι πριν κάποιες δεκαετίες ίσως να χαρακτηρίζονταν ως «ήσσονος» σημασίας για την επικρατούσα νομική σκέψη. Εάν και συχνά οι εμπειρικές κοινωνικές επιστήμες και το δίκαιο υπηρετούν διαφορετικές λειτουργίες και χρησιμοποιούν διαφορετικές επιστημονικές μεθόδους και εργαλεία, παρ' όλα αυτά ο παράγοντας της ανθρώπινης συμπεριφοράς αποτελεί ένα πεδίο κοινού ενδιαφέροντος και δράσης.

Στο πλαίσιο του δικαίου, η σιωπηρή ή έμμεση έμφυλη προκατάληψη (hidden gender bias) δημιουργεί σημαντικές προκλήσεις, καθώς μπορεί να επιδράσει στην εφαρμογή και ερμηνεία των νομικών αρχών, να διαιωνίσει διακρίσεις και να υπονομεύσει τη δράση της δικαστικής προστασίας. Η Ασπασία Τσαούση στο τελευταίο της αγγλόφωνο βιβλίο, με τίτλο *Hidden Gender Bias in Law and Society*, εξετάζει κριτικά την επίδραση και τις επιπτώσεις των σιωπηρών ή έμμεσων έμφυλων προκαταλήψεων στα νομικά συστήματα.

Η σιωπηρή ή έμμεση προκατάληψη λειτουργεί σε υποσυνείδητο επίπεδο, συχνά αντιβαίνοντας στις δηλωμένες πεποιθήσεις των ατόμων για ισότητα και δικαιοσύνη. Η έμφυλη προκατάληψη, ως μια συγκεκριμένη υποκατηγορία των σιωπηρών ή έμμεσων δικαιικών προκαταλήψεων σχετίζεται άμεσα με τον τρόπο πρόσληψης της έμφυλης ιδιότητας των πολιτών στο πλαίσιο του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες συχνά θεωρούνται ασυνείδητα ως φροντιστικές και συναισθηματικές, ενώ οι άνδρες ως δυναμικοί και λογικοί. Αυτά τα στερεότυπα μπορούν να επηρεάσουν διακριτά την δικαστική κρίση, ακόμη και όσων υποστηρίζουν σθεναρά την προώθηση της ισότητας των φύλων.

Στο νομικό πλαίσιο, η σιωπηρή ή έμμεση έμφυλη προκατάληψη μπορεί να εκδηλωθεί με ποικίλους τρόπους, όπως η διακριτική μεταχείριση ανδρών και γυναικών στις αίθουσες των δικαστηρίων, η επιβολή διαφορετικών ποινών σε υποθέσεις με έντονο το στοιχείο του φύλου ή οι προκαταλήψεις κατά την εκδίκαση οικογενειακών ή εργατικών διαφορών κ.ά. Δυστυχώς, η διεισδυτική φύση αυτών των προκαταλήψεων υπονομεύει την ουδετερότητα του νομικού συστήματος.

Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι σύμφωνα με επιστημονικές μελέτες συχνά οι δράστριες θεωρούνται ως λιγότερο υπεύθυνες για αξιόποινες πράξεις σε σχέση με τους δράστες και λαμβάνουν ελαφρύτερες ποινές για παρόμοια αδικήματα, ιδιαίτερα σε εγκλήματα οικονομικής φύσεως, όπου εκλείπει το στοιχείο της άσκησης βίας⁷. Αυτή η διαφοροποίηση, αν και φαινομενικά ευνοϊκή για τις

⁷ Βλ. αναλυτικά A.G. Greenwald/M.R. Banaji, *Implicit Social Cognition: Attitudes, Self-Esteem, and Stereotypes*, *Psychological Review* 1995, 102(1), σελ. 4-27· J. Kang et al., *Implicit Bias in the Courtroom*, *UCLA Law Review* 2012 59(5), σελ. 1124-1186.

γυναίκες, ενισχύει πατερναλιστικά στερεότυπα και αποδυναμώνει την αξιολογική κρίση, η οποία ανάγεται σε συγκεκριμένα νοήματα και πεποιθήσεις. Αντίθετα, οι άνδρες, ιδίως από περιθωριοποιημένες ομάδες, μπορεί να τιμωρούνται δυσανάλογα λόγω στερεοτυπικών προκαταλήψεων.

II. ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ

Ιστορικά, κατά τη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα συντελέστηκαν πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές καθοριστικής σημασίας για την ανθρώπινη πρόοδο των κοινωνιών. Ο άνθρωπος –κυρίως ο ετερόφυλος αστός άνδρας– με όχημα του Ορθού Λόγου ανακαλύπτει τον κόσμο και επανατοποθετεί την/τον εαυτό της/του εντός αυτού, διεκδικώντας σθεναρά την ελευθερία και την ευτυχία της/του. Την κύρια αιτία αυτών των ιστορικών τομών αποτέλεσαν οι ιδέες και οι αρχές του Διαφωτισμού, η πίστη στον Ορθό Λόγο και η αξίωση για θραύση των αυταρχικών-μοναρχικών διακυβέρνησης των χωρών (*legibus solutes*).

Ο Διαφωτισμός στηρίχθηκε στις αρχές του Ορθού Λόγου, θέτοντας ως βάση τη χρήση της λογικής και της επιστήμης ως μέσου για την κατανόηση και τη βελτίωση του κόσμου. Ο άνθρωπος άρχισε λοιπόν να διεκδικεί τη θέση του ως αυτόνομο και ελεύθερο υποκείμενο. Η πίστη στις δυνατότητες της ανθρώπινης σκέψης οδήγησε στην απόρριψη των αυταρχικών μορφών διακυβέρνησης και στην απαίτηση για πολιτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Η φράση «*legibus solutus*», η οποία αποδίδει την απόλυτη εξουσία των μοναρχών, έγινε σύμβολο των παλαιών καθεστώτων που οι Διαφωτιστές επιδίωκαν να καταρρίψουν.

Οι ιδέες του Διαφωτισμού δεν περιορίστηκαν μόνο στη φιλοσοφία. Αντίθετα, διαπέρασαν τις τέχνες, τις επιστήμες και την πολιτική, επηρεάζοντας επαναστάσεις όπως την Αμερικανική και την Γαλλική. Οι αρχές της ελευθερίας, της ισότητας και της αδερφοσύνης έγιναν οι θεμέλιοι λίθοι αυτών των κινημάτων, που στόχευαν στη δημιουργία δημοκρατικών κοινωνιών. Παράλληλα, διαμορφώθηκαν νέες αντιλήψεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την κοινωνική δικαιοσύνη, οι οποίες αποτέλεσαν τη βάση για τους σύγχρονους δημοκρατικούς θεσμούς.

Ωστόσο, οι αλλαγές αυτές δεν αφορούσαν εν τοις πράγμασι εξίσου όλους τους ανθρώπους. Ο Διαφωτισμός κατ' ουσίαν εξαίρεσε τις γυναίκες και τις μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες, περιορίζοντας την εφαρμογή των αρχών του σε έναν στενό κύκλο ανδρών με ιδιοκτησία και μόρφωση. Παρά τη ρηξικέλευθη ιδεολογική πραγμάτωση και την ενεργό συμμετοχή τους στις κοινωνικές ζυμώσεις και διεργασίες, ο μισός πληθυσμός παρέμεινε ακόμη στο «σκοτάδι», καθώς η ιδιότητα του πολίτη δεν αποδόθηκε τελικά στον γυναικείο πληθυσμό. Αντιθέτως, αποτέλεσε κύριο αίτημα χρόνιων αγώνων και διεκδικήσεων από το γυναικείο φύλο, έως ότου να κερδηθεί, έχοντας σαφώς κατά νου κυρίως τις σημερινές ευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ, καθώς για τις χώρες της Μέσης Ανατολής ο αγώνας είναι ακόμη μεγαλύτερος. Αξίζει μονάχα να επισημανθεί ότι την ίδια ώρα που απρόσκοπτα συντάσσεται η παρούσα βιβλιοκρισία, οι Αφγανές ζουν υπό το καθεστώς ενός «έμφυλου apartheid», όπως το χαρακτήρισε ο ΟΗΕ και οι Αμερικανίδες έχουν χάσει το δικαίωμα σε

άμβλωση σε συνολικά –μέχρι στιγμής– δεκατέσσερις πολιτείες των ΗΠΑ, έπειτα από την ανατροπή της ιστορικής απόφασης *Roe v. Wade* του Ανωτάτου Αμερικανικού Δικαστηρίου⁸.

Οι έννοιες της ελευθερίας, ανεξαρτησίας, αδερφοσύνης και αλληλεγγύης έλαβαν σάρκα και οστά μονάχα για τους άρρενες-πολίτες, αποκλείοντας πρακτικά την ήδη περιθωριοποιημένη ομάδα των γυναικών. Το μη αναγνωρισμένο θεσμικά status των γυναικών οδήγησε αυτή την ομάδα σε κοινωνική σίγαση, καθώς όποια προσπάθεια άρθρωσης δημόσιου λόγου, όπως παραδείγματος χάριν της *Olympe de Gouges*, είχε ως αποτέλεσμα την τιμωρία δια της γκιλοτίνας.

Ο Kant ισχυρίστηκε στο έργο του *Η κριτική του Καθαρού Λόγου*⁹ ότι οι γυναίκες και οι πτωχοί άνθρωποι δεν ήταν ικανές/ικανοί για την απόκτηση του δικαιώματος της ψήφου, καθώς δεν κατείχαν ατομική ιδιοκτησία και την κατάλληλη παιδεία και τρόπο σκέψης. Ο Kant διατύπωσε την άποψη ότι το δικαίωμα συμμετοχής στη δημόσια ζωή, όπως η ψήφος, συνδέεται άμεσα με την έννοια της ανεξαρτησίας, η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη ατομικής ιδιοκτησίας και αυτονομίας της σκέψης. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η ιδιοκτησία εξασφαλίζει την οικονομική ανεξαρτησία, ενώ η παιδεία και η ορθή λογική καθιστούν τον πολίτη ικανό να λαμβάνει αποφάσεις προς το κοινό καλό. Οι γυναίκες, λόγω της εξάρτησής τους από τους άνδρες (κοινωνικά και οικονομικά) και οι πτωχοί, λόγω της έλλειψης ιδιοκτησίας, θεωρούνταν «εξαρτημένα» άτομα, ακατάλληλα να συμμετάσχουν στην πολιτική διαδικασία. Όμως παρ' όλα ταύτα, η ανάγκη για ανεξαρτησία και αυτοπραγμάτωση συνδυαστικά με το περιρρέον κλίμα και τις ιδέες του Διαφωτισμού, οδήγησε σταδιακά μια μερίδα γενναίων γυναικών να διεκδικήσουν μια δέσμη θεμελιωδών δικαιωμάτων, μεταξύ των οποίων και το πρωταρχικό δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι.

Το αίτημα των σουφραζέτων (*suffrage movement*) αντικατοπτρίζει την πυρηνική σημασία που φέρει διαχρονικά η ιδιότητα του πολίτη, η οποία αποτελεί βασική προϋπόθεση για τη δυνατότητα απόκτησης και των υπόλοιπων πολιτικών δικαιωμάτων. Το κίνημα των σουφραζέτων αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά φεμινιστικά κινήματα του 19ου και αρχών του 20ού αιώνα, επικεντρωμένο κυρίως στη διεκδίκηση του δικαιώματος ψήφου των γυναικών. Η απαίτηση για την καθολική ψήφο συνδέθηκε με τη θεμελιώδη αρχή της ισότητας και της πολιτικής συμμετοχής, αμφισβητώντας τις πατριαρχικές δομές εξουσίας που περιθωριοποιούσαν τις γυναίκες. Οι σουφραζέτες τόνιζαν ότι η ιδιότητα του πολίτη δεν μπορεί να αποκλείει τις γυναίκες, καθώς αυτές συμμετείχαν ενεργά σε οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες. Μέσα από τις κινητοποιήσεις τους, ανέδειξαν τη σημασία της πολιτικής ενδυνάμωσης ως προϋπόθεση για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών σε άλλους τομείς, όπως η εκπαίδευση, η εργασία και τα οικογενειακά δικαιώματα. Το αίτημά τους για ψήφο συνδέθηκε επίσης με την αναγνώριση των γυναικών ως φορέων πολιτικής αλλαγής, ικανών να επηρεάσουν νομοθεσίες υπέρ της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Τα αιτήματα των γυναικών διανθίστηκαν και πολλαπλασιάστηκαν, ανάλογα με την εποχή και το συγκείμενο, τις επιδράσεις και τις συλλογικότητες που συμμετείχαν στους αγώνες διεκδίκησης, φτάνοντας αισίως στον 21ο αιώνα, όπου πια οι διεκδικήσεις αυτές δεν περιορίζονταν μόνο στον χώρο των πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά έχουν διανθιστεί σε πολλαπλά επίπεδα και σε διαφορε-

⁸ SCOTUS, *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113, 22.01. 1973.

⁹ Βλ. αναλυτικά Ι. Kant, *Κριτική του Καθαρού Λόγου: Υπερβατική Διαλεκτική και Υπερβατική Μεθοδολογία*, 2016.

τικές εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου. Από τις σουφραζέτες, μια πρωτόλεια ομάδα γυναικών, έως και σήμερα το φεμινιστικό κίνημα ιστορικά διανθίστηκε σε επιμέρους σχολές σκέψης, γνωστές και ως «κύματα» του φεμινισμού, οι οποίες παρουσιάζουν αυτόνομη οπτική. Η φεμινιστική ανάγνωση υπεισέρχεται πια σε διάφορα επιστημονικά πεδία, όπως αυτού της νομικής επιστήμης, όπου εδώ και λίγες δεκαετίες γίνεται λόγος για τη νομική φεμινιστική θεωρία, η οποία σκοπό έχει να αναδείξει μεταξύ άλλων την ανισορροπία δυνάμεων των υποκειμένων του δικαίου.

III. ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Η Ασπασία Τσαούση στο νέο ξενόγλωσσο βιβλίο της προσεγγίζει τη διαλεκτική σχέση του φεμινισμού με το δίκαιο, αναδεικνύοντας τη συστηματική διακριτική μεταχείριση εις βάρος των γυναικών σε διαφορετικές πτυχές του ανθρώπινου βίου. Εάν και το δίκαιο εξ ορισμού χαρακτηρίζεται από μια ουδέτερη πρόσληψη των υποκειμένων, η συγγραφέας αποδεικνύει επικαλούμενη νομολογιακά προηγούμενα, ιστορικά παραδείγματα, στατιστικά δεδομένα και κοινωνιολογικές έρευνες ότι το δίκαιο τελικά δεν είναι και τόσο ουδέτερο ως προς τα υποκείμενά του. Η επίκληση μιας συμπεριληπτικής μεθοδολογικής προσέγγισης επί τη βάσει της κοινωνιολογικής ανάγνωσης του δικαίου αποτελεί το κλειδί για τον εκσυγχρονισμό του δικαιοκτικού συστήματος στις σημερινές απαιτήσεις ενός πολυκρισιακού κόσμου, με έντονες διαφοροποιήσεις και επιμέρους ζητήματα.

Η φεμινιστική νομική θεωρία προσεγγίζει την ουδετερότητα του δικαίου μέσα από έναν φακό κριτικής ανάλυσης, υποστηρίζοντας ότι οι νομικοί θεσμοί συχνά λειτουργούν ως μηχανισμοί διαίωσης της ανισότητας των φύλων. Όπως τονίζεται από την Catharine A. MacKinnon, στο έργο της *Toward a Feminist Theory of the State*¹⁰, η νομική θεωρία και πρακτική δεν είναι απαλλαγμένες από την επιρροή κοινωνικών και πολιτισμικών προκαταλήψεων, αλλά αντίθετα ενσωματώνουν έμφυλα στερεότυπα, υπονομεύοντας την ισότητα των φύλων. Η MacKinnon ισχυρίζεται ότι οι νόμοι συχνά αντανakλούν τις πατριαρχικές δομές εξουσίας, διαιωνίζοντας την περιθωριοποίηση των γυναικών σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Οι επιπτώσεις της έμφυλης προκατάληψης στο δίκαιο είναι εκτεταμένες. Πρώτον, διαιωνίζει συστημικές ανισότητες, στερώντας από τα άτομα την ισότιμη μεταχείριση ενώπιον του νόμου. Δεύτερον, διαβρώνει την εμπιστοσύνη των πολιτών στο νομικό σύστημα ως μέσο απονομής της δικαιοσύνης. Τέλος, έχει κοινωνικές επιπτώσεις, ενισχύοντας επιβλαβή στερεότυπα και εμποδίζοντας την πρόοδο προς την επίτευξη της ισότητας των φύλων.

Η Deborah Rhode, στο έργο της *Justice and Gender*¹¹, επισημαίνει ότι το δίκαιο παραδοσιακά απέτυχε να αναγνωρίσει την ανάγκη για διαρθρωτικές αλλαγές που απαιτούνται για την αντιμετώπιση της έμφυλης ανισότητας. Η Rhode υπογραμμίζει την ανάγκη ενσωμάτωσης των αρχών της ισότητας και της δικαιοσύνης στη νομοθεσία, προκειμένου να εξασφαλιστεί η πρόσβαση όλων ανεξαρτήτως φύλου στα ίδια δικαιώματα και ευκαιρίες. Ένα σημαντικό παράδειγμα από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΔΑ) για την αναγνώριση της

¹⁰ Βλ. αναλυτικά C.A. MacKinnon, *Toward a Feminist Theory of the State*, ό.π.

¹¹ Βλ. Αναλυτικά D. L. Rhode, *Justice and Gender*, 1989.

έμφυλης προκατάληψη στο δίκαιο, αποτέλεσε η υπόθεση *Oruz κατά Τουρκίας* (2009)¹². Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η αδράνεια των τουρκικών αρχών απέναντι στη συστηματική ενδοοικογενειακή βία ισοδυναμούσε με διακριτική μεταχείριση βάσει φύλου, παραβιάζοντας έτσι την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ).

Η υπόθεση *Oruz κατά Τουρκίας* αποτελεί ορόσημο για την προστασία των δικαιωμάτων των γυναικών και την καταπολέμηση της έμφυλης βίας. Το ΕΔΔΑ ανέδειξε ότι η αστοχία των κρατών να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τέτοιου είδους φαινόμενα δεν αποτελεί μόνο παραβίαση ατομικών δικαιωμάτων, αλλά και ένδειξη βαθύτερων κοινωνικών ανισοτήτων. Η απόφαση αυτή, πέραν των νομικών κρίσεων, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο, ώστε να ληφθεί υπόψη η συστημική ύπαρξη έμφυλης βίας, δηλαδή πιο απλά ότι το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας δεν είναι ιδιωτικό ζήτημα, αλλά πρόβλημα δημόσιου ενδιαφέροντος που απαιτεί συστημικές λύσεις.

IV. Η ΕΜΦΥΛΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΜΕ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Η φεμινιστική προσέγγιση δεν περιορίζεται στην κριτική ανάλυση. Προτείνει σύγχρονες προτάσεις για την αναμόρφωση του δικαίου, όπως τη δημιουργία συμπεριληπτικών πολιτικών δράσεων. Η Kim Lane Scheppele, στο έργο της *Legal Secrets: Equality and Efficiency in the Common Law*¹³, υποστηρίζει την ανάγκη ενσωμάτωσης κοινωνιολογικών και ανθρωπολογικών δεδομένων στο νομικό πλαίσιο. Τέτοιες προσεγγίσεις επιτρέπουν τη διαμόρφωση πολιτικών που αναγνωρίζουν τη διαφορετικότητα και τις πολυδιάστατες ανάγκες των πολιτών.

Η ανάγκη για θεσμικές αλλαγές είναι πιο εμφανής στο ζήτημα της ισότητας των φύλων στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα με τη μελέτη *Global Gender Gap Report* του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ, η πλήρης ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στην εργασία θα επιτευχθεί μόνο μέσω της συνδυαστικής εφαρμογής νομοθετικών ρυθμίσεων και πολιτικών προώθησης γυναικών σε ηγετικές θέσεις. Η προσέγγιση αυτή είναι κρίσιμη, καθώς μόνο το 31,7% των γυναικών κατέχουν υψηλόβαθμες θέσεις, παρά τη σημαντική τους συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό.

Σήμερα, οι γυναίκες αποτελούν συνολικά το 42% του παγκοσμίου εργατικού δυναμικού, ενώ μόλις το 31,7% των εργαζομένων γυναικών κατέχουν κάποια υψηλόβαθμη θέση, σύμφωνα με την Παγκόσμια Έκθεση για την Έμφυλη Ανισότητα του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ (World Economic Forum). Η Έκθεση εστιάζει στην ετήσια καταμέτρηση των χώρων, βάσει τεσσάρων ποσοτικών δεικτών, αυτών της οικονομικής συμμετοχής και των ευκαιριών, του εκπαιδευτικού επίπεδου, της υγείας και της επιβίωσης και τις πολιτικές ενδυνάμωσης, παρέχοντας μια ολοκληρωμένη ανάλυση της ισότητας των φύλων για 146 χώρες. Η ετήσια Έκθεση του 2024 επισήμανε ότι με τον τρέχοντα ρυθμό μεταβολής, θα χρειαστούν ακόμη 134 χρόνια για να κλείσει η έμφυλη ψαλίδα παγκοσμίως, σημειώνοντας μόνον μικρή βελτίωση το 2023!

¹² ΕΔΔΑ, *Oruz κατά Τουρκίας*, αρ. 33401/2002, 09.09.2009.

¹³ Βλ. αναλυτικά K.L. Scheppele, *Legal Secrets*, ό.π.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συμπερασματικά, η σιωπηρή ή έμμεση έμφυλη προκατάληψη (hidden gender bias) αποτελεί μία από τις πιο βαθιά ριζωμένες προκλήσεις που αντιμετωπίζει το νομικό σύστημα. Η εξάλειψη αυτής της προκατάληψης απαιτεί μια πολυδιάστατη προσέγγιση, η οποία να επικεντρώνεται τόσο στην εκπαίδευση και την ευαισθητοποίηση όσο και στην αναμόρφωση των διαδικασιών και των πολιτικών που εφαρμόζονται στον τομέα της δικαιοσύνης. Η εκπαίδευση αποτελεί το πρώτο και πιο ουσιαστικό βήμα για την αντιμετώπιση της σιωπηρής ή έμμεσης προκατάληψης. Παράλληλα, η θεσμοθέτηση τυποποιημένων διαδικασιών μπορεί να μειώσει την επίδραση των υποκειμενικών προκαταλήψεων στη λήψη των δικαστικών αποφάσεων.

Επιπλέον, η χρήση δομημένων εργαλείων λήψης αποφάσεων, όπως πίνακες κριτηρίων, διασφαλίζει σε σημαντικό βαθμό ότι οι αποφάσεις βασίζονται σε αντικειμενικά κριτήρια και όχι σε στερεοτυπικές αντιλήψεις για τα διάδικα μέρη και τα εμπλεκόμενα στην υπόθεση πρόσωπα. Τέλος, η ενίσχυση της ποικιλομορφίας στο νομικό σύστημα και ο εκσυγχρονισμός του δικαστικού συστήματος αποτελούν καθοριστικής σημασίας μέτρα για την αντιμετώπιση της προκατάληψης, η οποία υπονομεύει την αρχή της ισονομίας και της δικαιοσύνης. Η αντιμετώπιση των προκαταλήψεων απαιτεί συντονισμένες προσπάθειες από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς, μέσω της εκπαίδευσης, της διαφάνειας, της αναμόρφωσης διαδικασιών και της προώθησης της ποικιλομορφίας. Ειδικά σήμερα σε έναν συνεχώς μεταβαλλόμενο τεχνολογικό κόσμο, η διαμόρφωση ενός σύγχρονου νομικού συστήματος, το οποίο σέβεται *de facto* τα ανθρώπινα δικαιώματα και την αξιοπρέπεια όλων των πολιτών ασχέτως φύλου, εθνοτικής καταγωγής, οικονομικού ή και μορφωτικού επιπέδου, αποτελεί θεσμική επιταγή και κοινωνική απαίτηση. □